

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ТА ЙОГО ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ

М. МАРЧЕНКО

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри теорії держави і права
та політології юридичного факультету
(Московський державний університет
імені М. В. Ломоносова),
заслужений діяч науки Російської Федерації*

1. Внаслідок своєї унікальності як недержавного утворення, що має одночасно ознаки *федерації* («подвійний бюджет», «подвійне» громадянство, наявність наддержавних і державних органів та ін.), *конфедерації* (союз суверенних держав) та *міжнародної організації* (створений державами на основі міжнародних договорів), Європейський Союз та його правова система традиційно перебувають у зоні підвищеної уваги дослідників [1–6].

Цей інтерес, як свідчать джерела, в останні роки ще збільшився у зв'язку з виникненням в економічній, фінансовій, а також соціально-політичній системах Євросоюзу вельми значущих за своїми наслідками кризових явищ.

Цілком природно, що в процесі вивчення ЄС та його правової системи постає питання не тільки про сучасний його стан, а й *про можливість його подальшого існування та функціонування*. Іншими словами, йдеться про перспективи його розвитку [7; 8].

Якщо сучасне пізнаємо на основі вивчення та узагальнення конкретного емпіричного матеріалу, розглянутого явища, то *майбутнє прогнозується на основі виявлення та вивчення його тенденцій*. До того ж йдеться не тільки про ті, що були сформовані або лише формуються в наш час, а й про ті, що простежувалися, незалежно від ступеня їх реалізації, в минулому. Останнє має досить важливе теоретико-методологічне та практичне значення для більш чіткого визначення з урахуванням досвіду минулого тенденцій розвитку досліджуваного явища нині та в майбутньому. Як свідчить досвід функціонування Євросоюзу та його правової системи, багато тенденцій, що підтвердили свою спроможність в минулому, у певних формі та ступені виявляються і надалі.

Як на приклад, що підтверджує сказане, можна послатися на існування і досить активний прояв починаючи з 60–70-х рр. ХХ ст. і аж до теперішнього часу таких тенденцій та найбільш важливих ознак і рис правової системи Європейського співтовариства, як:

а) *посилення незалежності цієї системи від національних правових систем держав-членів*, що виявляється в можливості її прямого впливу на них і

© М. МАРЧЕНКО, 2012

обов'язковості вимог щодо юридичних та фізичних осіб без прийняття з боку держав-членів будь-яких додаткових актів [9, с. 52];

б) *встановлення та збереження пріоритету (першість — precedence) правової системи Європейського співтовариства щодо правових систем держав-членів*, який забезпечується Європейським судом справедливості, наділеним винятковими повноваженнями тлумачення європейського права;

в) *органічне поєднання і посилення в правовій системі Європейського співтовариства поряд з первинним вторинного права*, а також неписаного *прецедентного права*, що формується Європейським судом справедливості [9, с. 52].

Ці та подібні до них тенденції внаслідок їх відносної стабільності та довготривалості існування і вияву — це не тільки данина минулому, а й сьогодення та, цілком ймовірно, майбутнє.

Спираючись на конкретну емпірично-економічну, соціально-політичну, правову та інші бази, відображаючи сучасний рівень і динаміку розвитку Євросоюзу та його правової системи, тенденції минулого, теперішнього і майбутнього, яке створюється, в сукупності вказують на можливий, зумовлений численними об'єктивними і суб'єктивними факторами шлях їх розвитку та функціонування.

Будучи дуже складними і нерідко суперечливими одна щодо одної, тенденції розвитку Євросоюзу і його правової системи класифікуються за різними критеріями, зокрема:

а) *за часом їх виникнення і розвитку* — тенденції, що виникли на ранніх стадіях розвитку Європейського співтовариства і на більш пізніх, аж донині;

б) *за сферами їх виникнення і функціонування* — тенденції розвитку відносин всередині Європейського співтовариства з державами-членами у політичній, правовій та інших галузях, а також зовнішніх — з третіми країнами;

в) *за рівнем їх становлення та розвитку* — сформувалися і формуються, ледь вгадувані тенденції.

Слід зауважити, що через нерозривний зв'язок та взаємодію Євросоюзу як наддержавного утворення з його правовою системою досить часто важко провести чітку межу між тенденціями розвитку Євросоюзу, з одного боку, і тенденціями розвитку його правової системи — з іншого.

Однак, незважаючи на наявність у них багатьох загальних тенденцій, і Євросоюз, і його правова система, як відносно самостійні явища одне щодо одного та щодо інших явищ, продукують також власні тенденції.

До *загальних тенденцій* розвитку Євросоюзу і його правової системи можна віднести тенденції, що пов'язані з їх конституціоналізацією та інституціоналізацією; спрямованістю на європеїзацію міжнародного та національного права; розширенням і зміцненням їх економічної, соціально-політичної та інших основ. До *тенденцій розвитку Євросоюзу як наддержавного утворення* можна віднести, наприклад, посилення його владних повноважень за допомогою перерозподілу компетенцій або за допомогою інших засобів; встановлення його більш чіткого правового статусу та відповідної форми всередині Співтовариства і міжнародно-правового статусу зовні.

До *тенденцій розвитку власне правової системи ЄС* слід віднести, зокрема, напрями її еволюції, пов'язані з досягненням дедалі повнішої цілісності європейського первинного та вторинного права, з одного боку, і національного права — з іншого; впровадженням у правовий масив, сформований Європейським співтовариством, принципів системності та ієрархічності; розширен-

ням і зміцненню зв'язків правової системи ЄС з міжнародним правом та правовими системами третіх країн; формуванням різних галузей та інститутів європейського права [10, с. 386–393; 11, с. 327–343].

Не маючи можливості охопити всі тенденції розвитку ЄС та його правової системи, для глибокого та всебічного пізнання яких потрібне окреме монографічне дослідження, коротко розглянемо лише деяких з них.

2. Однією з найбільш чітко сформованих і усталених у межах ЄС є тенденція *конституціоналізації*. Незалежно від того, в якій якості вона розглядається: як одна з ознак Євросоюзу і його правової системи чи як тенденція їх розвитку, у західній юридичній літературі вона трактується як складний, багатовимірний процес, що включає:

а) розробку та прийняття основоположного акта, що називається конституцією;

б) впровадження положень, що містяться в ньому, у всі «пори» Євросоюзу та його правової системи;

в) забезпечення пріоритету конституційних положень перед усіма іншими нормативно-правовими актами і суворого дотримання їх у щоденній діяльності наддержавних і національних органів держав-членів [12, с. 28–32].

Розглядаючи конституціоналізацію як тенденцію розвитку Євросоюзу і його права, слід звернути увагу на те, що вона не нова, а швидше традиційна, властива всім колишнім і, цілком ймовірно, майбутнім етапам розвитку цього наддержавного утворення та його правової системи [13, с. 223–236].

Щоб переконатися в цьому, досить нагадати, що ідея розробки і прийняття акта конституційного рівня у прямій чи непрякій формі неодноразово виникала ще на ранніх стадіях розвитку Європейського співтовариства та його правової системи та багаторазово повторювалася на всіх наступних, аж до сучасного, етапах їх еволюції.

Поряд з постулюванням ідеї конституціоналізації Європейського співтовариства і формованої ним правової системи правлячі кола цього наддержавного об'єднання здійснювали *спроби її реалізації*.

Одними з перших серед них, безсумнівно, були рішення Європейського суду справедливості в 60-ті рр. ХХ ст. про створення Європейським співтовариством «нового правового порядку», який фактично розглядався як конституційний порядок, а також оголошення Судом у його наступних рішеннях установчих договірних актів, що лежать в основі утворення та функціонування Європейського співтовариства, «конституційною хартією» [14, с. 585–593; 15, с. 6, 7].

Тенденція конституціоналізації Європейського співтовариства, а з початку 1990-х рр. і Євросоюзу з його правовою системою, певною мірою простежується у всіх загальноєвропейських основоположних договірних актах [16, с. 11–26]. Однак у найбільш яскравій і відкритій формі вона проявилася у Договорі, що встановлює Конституцію для Європи (*Treaty Establishing a Constitution for Europe*), прийняття якого закінчилося невдачею в 2004 р. [17, с. 9–11].

У проєкті Конституції, що складалася з трьох частин: «Конституційний устрій», «Сфери політики та реалізація заходів Союзу» і «Загальні та прикінцеві положення», передбачалися розділи щодо: визначення назви (Європейський Союз, Європейське Співтовариство, Об'єднана Європа чи Сполучені Штати Європи); статусу і цілей цього наддержавного утворення; громадянства Союзу і основних прав громадян; компетенції та сфер діяльності Союзу; інститутів,

фінансів і «демократичного життя Союзу», «сфер політики та реалізації заходів Союзу»; діяльності Союзу на світовій арені та ін.

До *цінностей*, які покликаний захищати Союз, у ст. 2 проекту Конституції зараховувалися: людська гідність, основні права, «демократія, правова держава, терпимість, повага до зобов'язань і міжнародного права». А як *головні цілі* (ст. 3) встановлювалися і закріплювалися: захист «загальних цінностей, інтересів і незалежності Союзу»; сприяння «економічному та соціальному згуртуванню»; зміцнення внутрішнього ринку, а також економічного і валютного Союзу; «заохочення технологічного і наукового прогресу»; «створення простору свободи, безпеки і правосуддя»; розвиток загальної зовнішньої політики і політики безпеки та ін.

У проекті Конституції (статті 4, 43) вказувалося на «чітко виражене визнання правосуб'єктності» і закріплювався принцип відкритості Союзу для всіх європейських держав, «які поділяють його цінності та мають намір брати участь в їх спільному здійсненні, суворо дотримуються основних прав та визнають правила, що регулюють функціонування Союзу».

Невдача з прийняттям «Конституції для Європи» аж ніяк *не загальмувала процесу конституціоналізації ЄС* та його правової системи і *не послабила однієї тенденції* їх розвитку та щоденного функціонування. Навпаки, вона ще більше активізувала прагнення європейської правлячої еліти до прийняття, якщо не Конституції в загальноприйнятому розумінні як основного закону життя Європейського співтовариства, то хоча б її тимчасового замінника, подібного до Конституції, іншими словами — її сурогату.

Про це свідчать, зокрема, численні дослідження, що проводяться в останні роки в цій галузі, а також офіційні та напівофіційні доповіді, присвячені цій темі, на зразок генеральної доповіді «Про готовність Європейського Союзу до викликів третього міленіуму: від Договору, який встановлює Конституцію для Європи, до Лісабонського договору» [18, с. 385–398]. У них не лише аналізуються ті прорахунки, яких припустилися під час проведення референдумів щодо Договору в кожній з держав-учасниць, а й розглядаються проблеми і протиріччя в основному в соціально-політичній та правовій сферах, з якими стикалася в цей період кожна з держав.

Для Данії, наприклад, в цей період серед проблем, які потребували, з її погляду, додаткового вивчення і вирішення, були питання, пов'язані з порушенням принципу прозорості при прийнятті рішень на союзному рівні, а також тих, що стосуються охорони навколишнього середовища [18, с. 399]. Для Бельгії важливі були, зокрема, питання, пов'язані з усуненням суперечностей національного законодавства, що стосується державної служби, відповідно до якого деякі державні посади можуть займати тільки бельгійські громадяни, із положеннями Договору, в яких закріплювався принцип вільного, в межах ЄС, переміщення робочої сили.

З аналогічними та іншими проблемами в ході підготовки і проведення референдумів щодо європейської конституції стикнулись й інші держави-учасниці [18, с. 398–401]. Багато з цих проблем, як свідчить аналіз, були певною мірою вирішені й частково або повністю враховані на *наступному етапі конституціоналізації Євросоюзу і його правової системи, який асоціюється з процесом підготовки та прийняття Лісабонського договору*.

Оцінюючи цей Договір в конституційно-правовому аспекті з погляду розвитку процесу конституціоналізації Союзу та європейського права, дослідники дійшли *досить суперечливих висновків*.

«Конституціоналісти-скептики» вважають Лісабонський договір кроком назад порівняно з Договором, який встановлює Конституцію для Європи, оскільки в ньому відсутні «символи європейського конституціоналізму» (гімн, прапор, урочистості тощо), в назві Договору пропущено «Конституційний договір» та ін. Внаслідок того, що в Договорі, на їхню думку, немає навіть «ознак присутності конституційної компетенції», він повинен «на найзагальнішому рівні» розглядатися «в традиціях Маастрихта, Амстердама і Ніцци» як звичайний «реформаторський» Договір, але ніяк не договірний акт, який конституціоналізує ЄС і його правову систему [19, с. 5].

Іншого погляду на характер Лісабонського договору дотримуються «конституціоналісти-оптимісти», або «конституціоналісти-ідеалісти», як їх ще називають у західній літературі. Цей Договір, на їхню думку, слід вважати конституційним, оскільки в ньому є всі ознаки і атрибути акта, за допомогою якого встановлюється і закріплюється «європейська конституційна демократія» [18, с. 391–394; 19, с. 5–6]: підтвердження пріоритету європейського наднаціонального права щодо національного у низці сфер і положень; визнання в новій редакції Хартії Європейського Союзу про основні права, прийнятої ще в 2000 р.; визнання за ЄС правосуб'єктності; встановлення посад Президента і Міністра закордонних справ та ін. [20].

Наявність різних думок щодо характеру Лісабонського договору свідчить, крім іншого, про його складність, суперечність та неоднозначність як акта, покликаного, на думку деяких експертів, виконувати функції «договірної Конституції» або хоча б деякою мірою сприяти подальшому розвитку процесу конституціоналізації ЄС та його правової системи.

Незважаючи на різні оцінки цього Договору та різні думки з приводу його конституційності, цілком очевидним є те, що в межах Євросоюзу і його права процес конституціоналізації, а разом з ним і відповідна тенденція еволюції цих явищ, не тільки зберігаються, а й розвиваються.

3. Серед різних тенденцій Євросоюзу та його правової системи помітне місце займають тенденції *інституціоналізації та європеїзації*.

Перша з них — *тенденція інституціоналізації* — відображає процес організації та формалізації різних сфер цього наддержавного утворення і його правової системи, який виявляється у створенні та функціонуванні економічних, соціально-політичних, інших наддержавних органів та інститутів, що діють на основі й в межах правових та інших норм [21, с. 3, 4].

Щодо *тенденції європеїзації*, то вона у загальному плані постає у вигляді процесу впливу Євросоюзу, його інститутів і права на різні національні, міжнародні, а також міжнародні інститути та правові системи, наслідком якого є набуття ними деяких *загальноєвропейських ознак*.

Тенденції інституціоналізації та європеїзації *тісно пов'язані між собою і зумовлюють одна одну*: поява і посилення процесу інституціоналізації, що сприяє зміцненню ЄС та його правової системи, цілком природні та найбільш позитивно позначаються на розширенні їх можливостей впливати на інші інститути, системи; іншими словами, на появу і посилення тенденції європеїзації. І навпа-

ки, посилення і поглиблення тенденції європеїзації сприяє створенню передумов та власне умов для подальшого розвитку тенденції інституціоналізації.

Розглядаючи ці тенденції з погляду *загального* та *особливого*, слід зазначити, що останнє в них найбільш чітко виявляється в різній спрямованості впливу на навколишнє середовище процесів, відображених ними [19, с. 10–12; 22, с. 3–12].

Оскільки процес інституціоналізації, пов'язаний з організацією та формалізацією Євросоюзу та його правової системи, — це переважно внутрішній процес, який залишається навіть тоді, коли встановлюються і формально-юридично закріплюються відносини Союзу з державами-членами та третіми країнами, тенденція інституціоналізації, що відображає його, буде мати внутрішню спрямованість.

Водночас, з огляду на те, що процес європеїзації, який зводиться до надання характеру, рис і особливостей європейського права іншим правовим системам та інститутам, що перебувають з ним у постійному зв'язку і взаємодії, своїм впливом спрямований на зовнішнє щодо ЄС та його правової системи середовище (тобто має зовнішню спрямованість), то, природно, і тенденція європеїзації, що відображає його, буде мати таку саму зовнішню спрямованість.

Щодо того спільного, яке зближує тенденцію інституціоналізації з тенденцією європеїзації, необхідно зазначити таке. По-перше, воно зумовлено тим, що обидві ці тенденції, незважаючи на їх відмінність, є *тенденціями одних і тих самих органічно пов'язаних між собою явищ* — ЄС та його правової системи. По-друге, *вони відображають*, хоча й різні за спрямованістю, але *однорідні за характером, процеси*. По-третє, тенденції, що розглядаються, мають *не локальний*, обмежений якою-небудь окремою частиною Євросоюзу та його правової системи, а глобальний характер, що поширюється на всі їх сторони й аспекти. І, по-четверте, тенденції інституціоналізації та європеїзації як явища, що відображають відповідні процеси, які відбуваються не тільки в різних сферах життя Євросоюзу та його правової системи, а й на всіх етапах їх розвитку, мають не короткочасний, а довготривалий характер.

Ці тенденції, особливо інституціоналізації, досить легко простежуються з моменту формування Європейського співтовариства і аж дотепер. На це нерідко звертають увагу деякі західні автори, констатуючи, зокрема, що вся внутрішня «конструкція ЄС» почала створюватися не в 1990-ті рр., з моменту формування цього наддержавного об'єднання, а з 1957 р. — часу появи розрізнених Європейських співтовариств і виникнення перших ознак формування єдиного Європейського співтовариства [23, с. 59].

І це цілком природно, оскільки процес утворення такого складного і унікального не тільки для Європи, а й для всього світу, об'єднання, яким є ЄС, потребує досить тривалої і різнобічної підготовки, включаючи формування, становлення і подальший розвиток різних інститутів.

Зауважимо, що формування і розвиток останніх — частин механізму влади і управління Євросоюзу — це не одномоментний, а безперервний процес, зумовлений необхідністю і практичною потребою підвищення ефективності союзної влади та керованості різними сферами життя Європейського співтовариства.

Саме це завжди було і є в основі створення нових і вдосконалення попередніх, діючих в рамках Євросоюзу та його правової системи законодавчих, виконавчих, судових та інших інститутів. Саме виходячи з цього, наприклад, у

судовій системі Євросоюзу свого часу до Європейського суду справедливості був доданий Суд першої інстанції; в сфері грошово-кредитних та валютних відносин була створена єдина система наддержавних органів, що складається з таких елементів, як Європейський центральний банк, Європейський інвестиційний банк, дочірні банки європейських кредитних організацій та ін. [3]; в соціально-економічній сфері було засновано зі статусом консультативного органу Економічний і соціальний комітет та ін.

Керуючись практичними міркуваннями підвищення ефективності здійснення владних прерогатив ЄС та вдосконалення механізму управління, Лісабонський договір, що є, на думку вітчизняних дослідників, безсумнівним результатом «історичного розвитку конституційної думки, конституційної теорії та практики, а також сучасного міжнародного та європейського права» [24, с. 4] щодо розвитку процесу, а разом з тим і тенденції інституціоналізації, вніс в інституційну систему ЄС низку значущих коректив. А саме: надав Європейській Раді (до складу якої входять, крім Голови Єврокомісії, глави держав або урядів держав-членів) формально-юридичного статусу інституту Євросоюзу; затвердив пост Президента Європейської Ради, який, за справедливим висновком авторів, «служує перш за все вищим органом політичної координації на рівні Євросоюзу» [3]; закріпив посаду Міністра закордонних справ ЄС, попередньо перейменувавши її (за поданням Великої Британії) на посаду Верховного представника Союзу із закордонних справ і політики безпеки; встановив положення, за яким Єврокомісія зобов'язана розглядати петиції, подані громадянами держав-членів у кількості не менше 1 млн людей, з пропозиціями законодавчого характеру, та ін. [20].

Розглядаючи процес і тенденцію інституціоналізації, слід мати на увазі, що інституціоналізація як явище не зводиться тільки до створення нових органів чи інституцій ЄС разом з їх нормативною основою і заміною ними старих, які себе вичерпали. Вона включає також такі формуючі цей загальний за своїм характером макропроцес інституціоналізації приватні процеси, своєрідні мікропроцеси [21, с. 2, 3], як процес реформування чинних інститутів; процес адаптації в структурі ЄС новостворених інститутів; процес делегування повноважень від одного інституту чи органу іншому тощо [19, с. 11–13].

Європеїзація як загальноєвропейське явище в інституціональному плані, що охоплює всі сфери життя ЄС та його правової системи, з погляду механізму їх організації та прояву, багато в чому схожа з інституціоналізацією.

4. Крім загальних тенденцій, властивих розвитку ЄС та його правової системи, кожен з цих феноменів наділений власними тенденціями, які відображають лише його шлях розвитку та вдосконалення.

Серед основних виділяють, зокрема, тенденції розширення та зміцнення економічних, соціально-політичних та інших основ; визначення та закріплення більш чіткого внутрішньополітичного та юридичного статусу, а також міжнародної правосуб'єктності Євросоюзу; досягнення і зміцнення єдності Євросоюзу, просування від європейської інтеграції до європейської цілісності [25, с. 237–281]; посилення ролі та впливу Євросоюзу не лише в Європі, а й за її межами; розширення компетенції Євросоюзу у міру його розвитку [26, с. 2–14].

Кожна з цих та подібних тенденцій, відображаючи реальність, вказує на можливий напрям розвитку лише окремих сторін або аспектів ЄС, а разом

вони формують загальне уявлення про можливі шляхи розвитку Євросоюзу в цілому.

Оскільки тенденції відображають хоча й різні, але органічно взаємопов'язані сторони або аспекти одного і того самого явища — Євросоюзу, то вони за визначенням утворюють єдину систему, однією з найважливіших частин якої є тенденція розширення (з розвитком цього наддержавного об'єднання) його компетенції.

У спеціальній літературі, присвяченій вивченню ЄС, його компетенція визначається як сукупність предметів його відання і властивих йому повноважень. При цьому цілком обґрунтовано підкреслюється, що по суті компетенція ЄС виступає як його «владна компетенція публічної влади», що передбачає «видання органами Союзу загальнообов'язкових норм та індивідуальних приписів, у тому числі щодо громадян» [3, с. 155].

Предмети відання ЄС як частина його компетенції є колом питань, що належать до різних сфер його життя, за якими він може приймати юридично значущі рішення у вигляді нормативно-правових та інших актів.

Інша частина компетенції Євросоюзу — його повноваження — є сукупністю його прав, що співвідносяться з певними обов'язками, якими наділяється це наддержавне утворення для вирішення завдань, які стоять перед ним на кожному етапі розвитку.

Поняття компетенції ЄС не лише об'ємне, а й, як сама компетенція, досить рухливе, динамічне: «Обсяг компетенції Союзу, — констатують дослідники, — постійно зростає на всіх етапах його історії і продовжує збільшуватися в наш час» [3, с. 155].

Це означає, що в ході розвитку Європейського співтовариства і ускладнення завдань, які стоять перед ним, неминуче розширюється коло питань, що належать до предметів відання наддержавного утворення, що формується, зростає обсяг його повноважень [16, с. 10–26; 27, с. 35–48].

Ця тенденція легко простежується з моменту утворення і становлення об'єднаної Європи, з часів створення в 1951 р. ЄОВС, в 1957 р. — ЄЕС і Євроатому і аж до наших днів, що асоціюються з прийняттям і щоденною дією Лісабонського договору.

Визначаючи і закріплюючи різні види і рівень компетенції ЄС, що зростає з розвитком інтегрованої Європи, Лісабонський договір не лише фіксує тенденцію її розширення та поглиблення в наш час, а й створює передумови для її збереження та розвитку в майбутньому.

Зрозуміло, останнє має певні межі, зумовлені різнопорядковими, часто такими, що не збігаються один з одним, інтересами ЄС та держав-членів; необхідністю підтримки між ними балансу сил; важливістю суворого дотримання принципу наділення компетенцією, який «регулює межі компетенції Союзу», встановлює, що «Союз діє тільки в межах компетенції, яку надали йому в договорах держави-члени для досягнення цілей, встановлених цими договорами». Згідно з цим принципом «будь-яка компетенція, не надана Союзу в договорах, належить державам-членам» (пункти 1, 2 ст. 5 Договору про ЄС).

5. Паралельно з тенденціями розвитку ЄС досить чітко виявляється також низка тенденцій його правової системи. Як складне і багатогранне явище, яке акумулює комплекс найрізноманітніших інститутів, принципів і норм, правова

система Євросоюзу породжує численні напрями, шляхи та тенденції свого розвитку та вдосконалення.

Серед основних тенденцій, які охоплюють усі сторони процесу розвитку і вдосконалення правової системи ЄС, виокремлюють такі: уніфікацію та гармонізацію європейського і національного права; формування цілісності правової системи Євросоюзу; зміцнення і розвиток принципу пріоритету права ЄС щодо національного права держав-членів; підвищення значення і ролі суддівського (прецедентного) права в загальній системі європейського права; посилення з розвитком інтегрованої Європи процесу конвергенції різних елементів романо-германського та англосаксонського права як частин європейського права; зростання обсягу «недержавного права» — права, що походить від міжнародних організацій, транснаціональних корпорацій та інших подібних до них недержавних інститутів, в правовій системі ЄС; формування і розвиток галузей та інститутів європейського права тощо [28; 29; 30].

Тенденції еволюції правової системи ЄС, як і самого Союзу або будь-яких інших явищ, інститутів і установ, не виникають самі собою, поза зв'язком і впливом з боку соціально-економічного, політичного, правового та іншого середовища. Їх виникнення і розвиток зумовлені багатьма об'єктивними і суб'єктивними факторами, в першу чергу, юридичною природою, сутністю, змістом, характером відносин недержавної правової системи з правовими системами держав-членів, та іншими її особливостями.

У західній юридичній літературі ще до утворення ЄС правильно зазначалося, зокрема, що багато чого в розвитку правової системи інтегрованої Європи (яка розглядалася як сукупність загальнообов'язкових норм договірних актів, укладених ЄОВС, Євроатомом та ЄЕС), зумовлено «новим правовим порядком», який був проголошений і стверджений низкою рішень Європейського суду справедливості. Маються на увазі, зокрема, такі рішення Суду:

— рішення 1963 р., згідно з яким Співтовариство на базі установчих договірних актів встановило новий правопорядок, «заради формування якого держави обмежили в деяких сферах свої суверенні права» (суб'єктами цього правопорядку стали не тільки держави-члени, а й їхні громадяни) [31, с. 1–12];

— рішення 1964 р., в якому йшлося, що «на відміну від звичайних міжнародних договорів, Договір про Європейське економічне співтовариство створив свою власну правову систему», що стала «інтегрованою частиною правових систем держав-членів і обов'язковою для застосування їхніми судами» [14, с. 585–593];

— рішення 1972 р., згідно з яким «у тих сферах, де договірними актами встановлені обмеження для держав-членів у процесі реалізації ними суверенної влади», право Європейського співтовариства має пріоритет і верховенство (*the Supremacy of Community Law*) щодо їх національного права [32, с. 330–373].

Положення про пріоритет і верховенство правової системи Європейського співтовариства щодо правових систем держав-членів спочатку неоднозначно сприймалися останніми. Про це, зокрема, свідчить позиція Конституційного суду Німеччини, який вважав, що правові акти, які засновані на Єдиному Європейському Акті, «не формують ні міжнародного публічного, ні національного права держав-членів» [33, с. 177–185]. Проте протягом усього періоду розвитку європейського права ці положення, які стали принципом і послужили підставою для виникнення відповідної тенденції, залишаються стрижневи-

ми та опосередковують відносини між європейським наднаціональним правом і правовими системами держав-членів і до сьогодні [34, с. 262–273].

Більше того, з розвитком Європейського співтовариства цей принцип і тенденції не тільки зберігаються на такому самому рівні й не слабшають, а навпаки, зміцнюються і розвиваються ще більше.

У чому і як в наш час виявляються принцип верховенства європейського права щодо національного права і відповідна тенденція? Формально-юридично і практично вони виявляються і закріплюються в багатьох формах та положеннях, які стали з часом справжніми постулатами правової системи Євросоюзу.

Серед них такі форми і положення:

а) національне право за жодних обставин, у тому числі пов'язаних з часом прийняття державою-членом тих чи інших актів, не може превалювати над загальноєвропейським правом;

б) держави-члени у випадках невиконання ними своїх зобов'язань, що випливають з установчих договірних актів, не можуть посилатися на невідповідність положень договорів їх національним конституціям;

в) держави-члени не можуть приймати і застосовувати у процесі свого щоденного функціонування правові та інші заходи (засоби), які б перешкоджали ефективній реалізації положень договорів;

г) юридична сила актів Європейського співтовариства не може бути різною стосовно різних держав-членів;

д) держави-члени не можуть давати офіційні висновки, пов'язані з тлумаченням регламентів — актів Співтовариства, які мають для них обов'язковий характер;

е) національні суди не мають юрисдикції щодо перевірки загальноєвропейського права на предмет його відповідності конституціям держав-членів;

є) у тих випадках, коли Європейський суд справедливості виявить невідповідність національного права європейському, законодавчі органи держав-членів зобов'язані усунути її, а національні судді — простежити за тим, щоб рішення Європейського суду справедливості, в якому міститься вказівка на цю невідповідність, було в точності виконано;

ж) держави-члени не можуть заборонити своїм «звичайним судам» застосовувати в разі необхідності європейське право;

з) національне право повинно створювати умови і сприяти реалізації тих суб'єктивних прав, які надаються індивіду європейським правом.

Поряд з тенденцією активного здійснення і розвитку принципу верховенства правової системи Євросоюзу щодо національних правових систем дедалі чіткіше виявляються й інші його тенденції, пов'язані, зокрема, з: формуванням і зміцненням цілісності наддержавної правової системи, яка є «продуктом європейської інтеграції» [25, с. 257]; зростанням ролі й значення в системі джерел європейського права судового прецеденту, а разом з ним і самого суддівського права; розширенням в правовому масиві ЄС поряд з первинним і вторинним правом обсягу норм так званого недержавного права [35, с. 56–71].

З приводу останньої тенденції слід зауважити, що вона на відміну від багатьох інших тенденцій, пов'язаних, наприклад, з формуванням цілісності європейської правової системи, розвитком в її надрах процесу конвергенції, є далеко не новим і безпосередньо не пов'язаним з європейською інтеграцією і розвитком лише європейського наддержавного права явищем. Вона має універсаль-

ний характер, властивий не тільки європейській, регіональній правовій системі, а й національним правовим системам.

Нині недержавне право, яке визначається в досить абстрактному, загально-теоретичному плані як «сукупність норм, що видаються і забезпечуються примусовою силою недержавними суб'єктами нормотворення» [36, с. 12], асоціюється з нормотворчою діяльністю таких інститутів, як різні бізнес-організації, транснаціональні корпорації, неурядові та некомерційні організації та ін. [37, с. 221–229].

Властива спочатку лише національним правовим системам і частково міжнародному праву, зокрема, нормотворчій діяльності міжнародних організацій, ця тенденція з утворенням правової системи ЄС стала характерною для розвитку права і цього наддержавного утворення.

Подібних переходів і перетворень з національних на наднаціональні зазнали і деякі інші тенденції розвитку правової системи Євросоюзу, зокрема пов'язані з розширенням зони регулятивного впливу суддівського права в рамках національного і наднаціонального європейського права; формуванням і розвитком різних галузей та інститутів права; формуванням цілісності правової системи.

Виділяючи загальні тенденції розвитку ЄС та його правової системи, тенденції розвитку Євросоюзу як наддержавного утворення і тенденції розвитку правової системи даного утворення, слід зробити висновок про те, що незважаючи на особливості кожної групи тенденцій, всі вони тісно пов'язані між собою і доповнюють одна одну. Провідну роль серед них відіграють загальні тенденції, що формують адекватне уявлення як про сучасний стан ЄС та його правової системи, так і про перспективи їх розвитку.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Топорин Б. Н.* Европейское право. — М., 1998.
2. *Капустин А. Я.* Европейский Союз : интеграция и право. — М., 2000.
3. *Право Европейского Союза* / под ред. С. Ю. Кашкина. — М., 2004.
4. *Европейское право* / рук. авт. колл. и отв. ред. Л. М. Энтин. — М., 2004.
5. *Горни Г., Витвицкая О.* Право Европейского Союза : Европейские сообщества, правовая защита в сообществах. Ответственность государств — участников. — СПб., 2005.
6. *Марченко М. Н., Дерябина Е. М.* Право Европейского Союза : вопросы истории и теории. — М., 2010.
7. *Bornschier V.* The State of European Union // State-Building in Europe. The Revitalization of Western European Integration / ed. by V. Bornschier. — Cambridge, 2000.
8. *Coffey P.* The Future of Europe-Revisited. — Northampton, 2003.
9. *Murray P.* The European Transportation of the Nation State // Europe Rethinking the Boundaries / ed. by P. Murray, L. Holmes. — Sydney, 1998.
10. *Slaughter A., Burke-White W.* Preparing the European Union for the Future? Necessary Revisions of Primary Law after Non-Ratification of the Treaty Establishing a Constitution for Europe / ed. by H. Koeck, M. Karollusi. — Wien, 2008.
11. *The Future of International Law is Domestic (or: the European Way of Law)* // Harvard International Law Journal. — 2006. — № 2.
12. *Casse D.* The Constitutionalization of the World Trade Organisation : Legitimacy, Democracy and Community in the International Trading System. — Oxford, 2005.
13. *Bogdandy A.* Constitutionalism in International Law : Comment on a Proposal from Germany // Harvard International Law Journal. — 2006. — V. 47. — № 1.
14. *Case 6/64F. Costa v. E.N.E.L. (1964)* // European Court Review. — 1964.
15. *The European Constitution and National Constitutions: Ratification and Beyond* / ed. by A. Albi, J. Ziller. — Hague: Kluwer Law International, 2006.
16. *Roney A.* The EC / EU Fact Book : a Complete Question and Answer Guide. — London: Kogan Page Publishers, 2000.
17. *Preparing the European Union for the Future? Necessary Revisions of Primary Law after Non-Ratification of the Treaty Establishing a Constitution for Europe* / ed. by H. Koeck, M. Karollusi. — Vienna : Nomos, 2008.

18. *Burca G.* Preparing the European Union for the Challenges of the Third Millenium : from the TECE to the Lisbon Treaty // Preparing the European Union for the Future? Necessary Revisions of Primary Law after Non-Ratification of the Treaty Establishing a Constitution for Europe / ed. by H. Koeck, M. Karollus. — Vienna : Nomos, 2008.
19. *Chalmers D., Monti G.* European Union : Text and Materials. Updating Supplement. — Cambridge, 2008.
20. *Treaty of Lisbon* [Electronic resource] // Site by European Union «Europa». Way to access: http://europa.eu/lisbon_treaty/full_text/index_en.htm
21. *Olsen J.* Europe in Search of Political Order : An Institutional Perspective on Unity/Diversity, Citizens/their Helpers, Democratic Design/Historical Drift, and the Co-Existence of Orders. — Oxford, 2007.
22. *Jacobsson B., Laegreid P., Pedersen P.* Europeanization and Transnational States. Comparing Nordic Central Governments. — L.: Routledge, 2004.
23. *Fligstein N.* Euroclash. The EU, European Identity and the Future of Europe. — Oxford, 2008.
24. *Европейський Союз.* Основопологаючі акти в редакції Лиссабонського договору з коментаріями / под ред. С. Кашкіна. — М. : Инфра-М, 2010.
25. *Besson S.* From European Integration to European Integrity : Should European Law Speak with Just One Voice? // European Law Journal. — 2004. — Vol. 10. — No. 3.
26. *Telo M.* The EU as a Model. A Global Actor and an Onprecedented Power // The European Union and Global Governance / ed. by M. Telo. — N.Y., 2009.
27. *Bornschier V.* European Processes and the State of the European Union. Paper presented at the 1997 European Sociological Association Conference, University of Essex [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.suz.unizh.ch/bornschier/european_processes.pdf
28. *Лобанов К. Н.* Договор о Европейском Союзе : правовой анализ новейших тенденций развития западноевропейской интеграции. — Белгород, 1996.
29. *Хартли Т.* Основы права Европейского сообщества : введение в конституционное и административное право Европейского сообщества. — М., 1988.
30. *Капустин А. Я.* Европейский Союз : интеграция и право // Европейский Союз на пороге XXI века : выбор стратегии развития / под ред. Ю. А. Борко, О. Д. Буториной. — М., 2001.
31. *Case 26/62 Van Gend en Loos v. Netherlands Inland Revenue Administration (1963)* // European Court Review. — 1963.
32. *Minister of Economic Affairs v. SA Fromagerie Franco-SuisseLe Ski (1972)* // Common Market Law Report. — 1972. — Vol. 9.
33. *Case 11/70 International Handelsgesellschaft mbH v. Einfuhr — und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel (1972)* // Common Market Law Report. — 1972. — Vol. 9.
34. *Mayall J., Miall H.* Conclusion : towards a Redefinition of European Order // Redefining Europe. New Patterns of Conflict and Cooperation / ed. by H. Miall. — L., 1996.
35. *Taekema. S.* The Point of Law : the Interdependent Functionality of State and Non-State Regulations // International Governance and Law. State Regulation and Non- State Law / ed. by H. Schooten, J. Verschuren. — Northampton, 2008.
36. *Hertogh M.* What is Non-State Law? Mapping the Other Hemisphere of the Legal World // International Governance and Law. State Regulation and Non-State Law / ed. by H. Schooten, J. Verschuren. — Northampton, 2008.
37. *Schooten H., Verschuuren J.* Conclusions and Challenges : towards a Fruitful Relationship between State Regulation and Non-State Law // International Governance and Law. State Regulation and Non-State Law / ed. by H. Schooten, J. Verschuren. — Northampton, 2008.

Марченко М. М. Тенденції розвитку Європейського Союзу та його правової системи

Анотація. У статті розглянуті три групи тенденцій: загальні тенденції розвитку Євросоюзу і його правової системи, тенденції розвитку ЄС як наддержавного утворення та власне правової системи цього утворення.

Ключові слова: Європейський Союз, правова система, національні держави.

Марченко М. Н. Тенденции развития Европейского Союза и его правовой системы

Аннотация. В статье рассматриваются три группы тенденций: общие тенденции развития Евросоюза и его правовой системы, тенденции развития Евросоюза как надгосударственного образования и собственно правовой системы этого образования.

Ключевые слова: Европейский Союз, правовая система, национальные государства.

Marchenko M. Tendencies of European Union Development and its Legal System

Summary. There are three groups of tendencies examined in this article: the general tendencies of development of the European Union and its legal system; the tendencies of development of the European Union as a supranational organization, and directly the tendencies of development of the legal system of this organization.

Key words: European Union, legal system, national states.